

Przewóz Andrzeja Stasiuka w kontekście zwrotu ludowego w humanistyce

Agnieszka Janiec-Nyitrai (Budapešť)

Abstrakt

Celem artykułu jest pokazanie, w jaki sposób Andrzej Stasiuk, jeden z najwyraźniejszych autorów współczesnej polskiej literatury, przedstawia wieś w najnowszej powieści *Przewóz* (2021). W artykule poruszane są kwestie wpływu tzw. zwrotu ludowego na najnowszą polską prozę, rozważane są kwestie chłopskiej tożsamości, rewizji mitu polskiej wsi jako miejsca sielankowego oraz stosunku do Holokaustu. Jest mu bliska chłopska mentalność, dostrzega różne nakładające się na siebie konteksty i potrafi oddać złożoność polskiej wsi. Poprzez konkretne sceny, często wzbogacone o wymiar symboliczny, stara się przybliżyć całe *imaginarium* związane ze wsią. Stasiuk w swojej najnowszej powieści podąża śladem zwrotu ludowego, inspirowany jest wyznaczonymi przezeń nowymi nurtami w myśleniu, ale nie podąża ślepo, dokonuje rewizji mitu chłopskiego biorąc pod uwagę swoją filozofię życiową i prezentuje tym samym oryginalne, nowatorskie spojrzenie na fenomen plebejskości.

Słowa kluczowe

Andrzej Stasiuk; zwrot ludowy; współczesna polska literatura; wieś w literaturze; plebejskość

Abstract

Andrzej Stasiuk's *Carriage* in the Context of the Folk Turn in the Humanities

The aim of the article is to depict how Andrzej Stasiuk, one of the most prominent authors of contemporary Polish literature, presents the countryside and its inhabitants in his latest novel *Carriage* (2021). The article deals with the impact of so-called folk turn to the latest Polish prose, the issues of peasant identity, revision of the myth of the Polish countryside as an idyllic place and attitude to the Holocaust. He is close to the peasant mentality, he sees various overlapping contexts and he is able to reflect the complexity peasant traditions and heritage. Through specific scenes, often enriched with a symbolic dimension, he tries to present the entire imaginary connected with this topic. In his latest novel, Stasiuk follows the footsteps of the folk turn, he is inspired by the new trends in thinking about this issue, but he does not follow it blindly. Taking into account his own philosophy of life, he revises the peasant myth and thus he presents an original, innovative view of the phenomenon of plebeianess.

Key words

Andrzej Stasiuk; folk turn; contemporary Polish literature; village in literature; plebeianess

Od około dziesięciu lat możemy obserwować w polskiej humanistyce szybki rozwój szeroko pojmowanego nurtu badań zwanego zwrotem ludowym. Świadczy o tym duże zainteresowanie tematyką dziedzictwa chłopskiego, historii pańszczyzny w Polsce, wpływem chłopskiej kultury na współczesność, a także szeroko pojętą plebejskością. Związane jest to z rewizją dotychczas uznawanych narracji i wnikliwą analizą wcześniejszych badań na ten temat, co często prowadzi do przeformułowania dotychczasowych założeń i reorientacji pola badawczego¹. Inna nazwa tego zjawiska, zaproponowana przez Pawła Wiktora Rysia, to „zwrot plebejski”. Krakowski badacz określa dla opisu tego fenomenu następujące ramy: „*Jako podstawowe kryterium tego zjawiska wskazałbym swoistą ‘rewizyjność’, podważanie na różne sposoby dominujących narracji poświęconych chłopskości / wiejskości / plebejskości. Rewizyjność ta ujawniałaby się przede wszystkim w trzech aspektach. Po pierwsze: w reinterpretacji kwestii związanych ze ‘sprawą chłopską’ (kwestii historycznych, politycznych itd.). Po drugie: w analizie wyparcia plebejskiej genealogii, konsekwencjach tego wyparcia i próbach przelamywania stereotypów. Po trzecie: w rozpatrywaniu utrwalonego w rozmaitych twórcach sztuki i nauki obrazu ‘plebejusza’ jako ‘innego’, obcego polskiej kultury (w ujęciu postkolonialnym byłby to rodzimy wariant ‘subalterna’, ‘czarnego luda’, czy ‘Indianina’).*”² Tym samym zwrot ludowy to w dużym skrócie rewizyjne spojrzenie na tradycję chłopską, lub szerzej – ludową, mające na celu odnalezienie nowej perspektywy w postrzeganiu przeszłości, ale także współczesności.

Zainteresowanie zwrotem ludowym widać najwyraźniej w teoretycznych pracach naukowców, reprezentujących rozmaite dziedziny nauki: historyków, socjologów, politologów, antropologów, ale także literaturoznawców³.

Za Grzegorzem Grochowskim możemy wyodrębnić kilka kręgów zainteresowań, które powracają w dyskusjach zainicjowanych w ramach zwrotu ludowego: formacyjny charakter chłopskiego pochodzenia w kształtowaniu się polskiej mentalności, obrzędowo-kolektywny charakter polskiej religijności związany z istotą polskiego ludowego katolicyzmu, kwestia poddaństwa i jego wpływu na polską pamięć zbiorową⁴, folklorystyka wsi, aż w końcu także rewizja wcześniejszych narracji dotyczących wsi⁵.

1 KOPROWSKA, Karolina: *Wies. Miejsce – doświadczenie – opowieść*. In: *Wies: miejsce, doświadczenie, opowieść*. Red. KARDAŚ, Dominika – KOPROWSKA, Karolina – SURY, Małgorzata – ULAŃSKA, Zofia. Kraków: Drukarnia Kontur, 2016, s. 7.

2 RYŚ, Paweł Wiktor: „*Zwrot plebejski*” we współczesnej polskiej humanistyce i debacie publicznej. In: *Historia. Interpretacja*. Reprezentacja. T. 3. Red. MOKRZECKI, Lech – BRODNICKI, Mariusz – TARASZKIEWICZ, Jacek. Gdańsk: Wydawnictwo Athenae Gedanenses, 2015, s. 309.

3 Warto wymienić tu najważniejsze pozycje książkowe, które pojawiły się w ostatnich latach: *Chłopska (nie)pamięć. Dziedzictwo chłopskości w polskiej literaturze i kulturze*. Red. GROCHOWSKI, Grzegorz – KRAWCZYŃSKA, Dorota – WOŁOWIEC, Grzegorz. Kraków: Universitas, 2019; *Wies: miejsce, doświadczenie, opowieść*. Red. KARDAŚ, Dominika – KOPROWSKA, Karolina – SURY, Małgorzata – ULAŃSKA, Zofia. Kraków: Drukarnia Kontur, 2016; JANICKI, Kamil: *Pańszczyzna, prawdziwa historia polskiego niewolnictwa*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2021; POBŁOCKI, Kacper: *Chamstwo*. Wołowiec: Czarne, 2021; LESZCZYŃSKI, Adam: *Ludowa historia Polski*. Warszawa: W.A.B., 2020; RAUSZER, Michał: *Bekarty pańszczyzny. Historia buntów chłopskich*. Warszawa: RM, 2020.

4 Roch Sulima dopatruje się tu echa zwrotu postkolonialnego: „*Powrót obrazów pańszczyzny, nierzadko obrazów skarnawalizowanych, może nie tak intensywny jak w początkowych latach PRL (Chorosiniński, Czernik, ‘Wzięli diabli pana’), wpisuje się zapewne w tzw. zwrot postkolonialny, czy postzależnościowy.*” (SULIMA, Roch: *Sprawa chłopska i polskie „przeklęte problemy*”. *Kultura Współczesna*, 2015, nr 1, s. 28)

5 GROCHOWSKI, Grzegorz: *Kwestia chłopska*. *Teksty Drugie* 27, 2017, nr 6, s. 8–11.

Nurt chłopski stanowił ważny element polskiej tradycji literackiej. Wystarczy wspomnieć utwory E. Orzeszkowej, B. Prusa czy przede wszystkim Wł. S. Reymonta. Po II wojnie światowej, według Przemysława Czaplińskiego, w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych, obserwujemy próby, w których „pisarze dążyli do syntezy żywotności chłopskiej kultury [...], w latach osiemdziesiątych tworzyli syntezy jej zniknięcia”.⁶ Nurt chłopski reprezentowany był np. przez Wiesława Myśliwskiego. W połowie lat dziewięćdziesiątych wydał on powieść *Widnokrąg* (1996), którą obok *Opowieści galicyjskich* (1995) i *Białego kruka* (1995) Andrzeja Stasiuka oraz książki Olgi Tokarczuk *Prawiek i inne czasy* (1996) można uznać za powrót do tematyki chłopskiej⁷.

Tematyka wiejska pojawia się również w nowej polskiej prozie. Apogeum zainteresowania wsią przypadło według Dariusza Nowackiego na lata 2014–2016⁸. Najwyraźniejszymi przykładami może być zbiór opowiadań *Guguly* (2015) Wioletty Grzegorzewskiej, powieść Ignacego Karpowicza *Sońka* (2014)⁹, czy przede wszystkim powieść Radka Raka *Baśń o węzowym sercu albo wtóre słowo o Jakóbie Szeli* (2019), która została doceniona przez krytyków i zdobyła Nagrodę Literacką „Nike” w 2020 roku. Tematyka wiejska pojawia się również wciąż w mniejszym lub większym natężeniu w twórczości wspomnianych już Olgi Tokarczuk czy Andrzeja Stasiuka, choć, jak zaznacza Nowacki, u innych autorów powoli staje się wyeksploatowana¹⁰.

Biorąc pod uwagę jedynie wspomniane utwory prozatorskie, widać wyraźną różnicę w pojmowaniu wsi np. przez Myśliwskiego i Stasiuka¹¹. Tym samym już w połowie lat dziewięćdziesiątych zaznaczyła się wyraźna zmiana pokoleniowa i pojawiła się nowa tendencja w postrzeganiu wsi jako fenomenu literackiego i kulturowego.

To właśnie Stasiuk metodycznie i z wielką sugestywnością opisuje i bada polską wieś. Ryszard Koziołek podkreśla wyjątkowość twórczości Stasiuka: „Nigdy mi tej ludowej mentalności nie potrafiła przekonująco objaśnić polska chłopska literatura, od Orzeszkowej po Myśliwskiego i Pilota. Stasiuk nie próbuje, on to studiuje w sobie, te resztki atawistycznych zachowań, które każą mu wracać w to samo miejsce, jak lososiowi mogącemu płodzić tylko w bystrzych

-
- 6 CZAPLIŃSKI, Przemysław: *Przemieszczenia. O powojennej prozie chłopskiej*. In: Migracyjna pamięć, wspólnota, tożsamość. Red. SENDYKA, Roma – SAPOTA, Tomasz – NYCZ, Ryszard. Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN, 2016, s. 202.
  - 7 CZAPLIŃSKI, Przemysław: *Śmierć, śmierć, inne życie. Wieś w literaturze polskiej przelomu XX i XXI wieku*. Teksty Drugie 27, 2017, nr 6, s. 14.
  - 8 NOWACKI, Dariusz: *Obecność Szeli. Trzy przykłady z nowej prozy*. Konteksty Kultury 17, 2020, zeszyt 4, s. 454.
  - 9 Interesujące paralele między utworami *Sońka* Karpowicza a *Biały kruk* Stasiuka proponuje Mikołaj Paczkowski w artykule „Wieś pogranicza polsko-wschodniego w najnowszej polskiej prozie”. PACZKOWSKI, Mikołaj: *Wieś pogranicza polsko-wschodniego w najnowszej polskiej prozie*. In: *Wieś: miejsce, doświadczenie, opowieść*. Red. KARDAŚ, Dominika – KOPROWSKA, Karolina – SURY, Małgorzata – ULAŃSKA, Zofia. Kraków: Drukarnia Kontur, 2016, s. 105–117.
  - 10 NOWACKI, Dariusz: *Obecność Szeli. Trzy przykłady z nowej prozy*. Konteksty Kultury 17, 2020, zeszyt 4, s. 454.
  - 11 Por. CZAPLIŃSKI, Przemysław: *Śmierć, śmierć, inne życie. Wieś w literaturze polskiej przelomu XX i XXI wieku*. Teksty Drugie 27, 2017, nr 6, s. 16.

górkich wodach, dokąd odbywa samobójcze wędrówki."¹² W pisarstwie Andrzeja Stasiuka, chyba najwybitniejszego współczesnego polskiego prozaika, często pojawia się motyw wsi i prowincji¹³. W najnowszej powieści pt. *Przewóz* (2021), na którą autor kazał czekać czytelnikom niemal dwanaście lat, jest podobnie. Akcja utworu rozgrywa się właśnie w nadbużańskich, pogranicznych wsiach i sięga do czasów II wojny światowej. W ostatniej powieści temat wsi wydaje się być szczególnie wyeksponowany i wzbogacony o nowe tony, mniej wyraźnie obecne we wcześniejszej twórczości pisarza.

Już w 2015 roku Stasiuk w rozmowie z Agnieszką Cytacką podkreślał istotność powrotu na wieś: „*Wracam nad ten swój Bug, gdzie się nie urodziłem wprowadzić, ale mnóstwo czasu spędzałem. Powracam do czegoś fundamentalnego. Tam wszystko wiem, ale jest też literacko: zielono, pejzaże. Linia Mołotowa, hitlerowcy się czają. Wieś płacze, jak hitlerowcy odeszli, bo tacy porządni, płacili, jak kurę wzięli. Tacy eleganccy, porządek we wsi zaprowadzili. Wraca się do takich rzeczy, pewnie z wiekiem. Kiedy jest się młodszym, nie ma czasu na takie wyprawy. Życie wtedy jest gdzie indziej, dlatego uciekasz z domu, dlatego to wszystko zdradzasz. A Bug to rzeka rzek, rozgranicza cywilizacje: za nim to już stepy, białoruskość. Kiedy stwierdzimy, że ten świat w swoich pokusach jest już niewiele wart, to wracamy, skąd się wzięliśmy.*"¹⁴ Pisarz w tej wypowiedzi zarysowuje plan powieści, która ukazała się sześć lat później. W niniejszym artykule chciałabym prześledzić, w jaki sposób Stasiuk przedstawia polską wieś, jak konstruuje bohaterów swojej powieści, pochodzących z ludu i określić, czy powieść *Przewóz* wpisuje się w kategorię zwrotu ludowego.

Stasiuk w powieści *Przewóz* metodycznie prezentuje cały wachlarz zachowań uznawanych za chłopskie. Potrafi niezwykle plastycznie wychwycić tradycyjne gesty, np. sposób krojenia chleba, stosunek do zwierząt czy też konkretne zachowania społeczne. Jest mu bliska chłopska mentalność, dostrzega różne nakładające się na siebie konteksty i potrafi oddać złożoność polskiej wsi. Poprzez konkretne sceny, często wzbogacone o wymiar symboliczny, stara się przybliżyć całe *imaginarium* związane ze wsią.

W *Przewozie* została wyraźnie przedstawiona bliskość człowieka i przyrody¹⁵. Rytm życia wiejskich bohaterów jest wyznaczany pojeniem, karmieniem i wyprowadzaniem zwierząt na pastwisko, rytm poszczególnych miesięcy dyktują pory roku, jest to czas cykliczny i archaiczny. Widać to wyraźnie w opowieści jednego z bohaterów, Młodego, którego

12 KOZIOLEK, Ryszard: *Chłopski lament*. In: KOZIOLEK, Ryszard: *Dobrze się myśli literatura*. Wołowiec-Katowice, 2015, s. 195.

13 Analizę kwestii plebejskości, prowincjonalizmu i wiejskości w poszczególnych utworach Stasiuka można znaleźć m.in. w: CAŁBECKI, Marcin: *W poszukiwaniu straconej wsi. Wątki rustykalne w wybranych tekstach Andrzeja Stasiuka* Białostockie Studia Literaturoznawcze 6, 2016, nr 9, s. 173–187; NOWACZEWSKI, Artur: *Codziennosc wsi po transformacji („Opowieści galicyjskie” Andrzeja Stasiuka i „Rodzina Joltyszewów” Romana Senczina)*. Przegląd Ruscystyczny Przegląd Ruscystyczny, 2020, nr 2 (170), s. 71–85; RYŚ, Paweł Wiktor: *”Z chamskiej wsi do pańskiego miasta”. O plebejskim dziedzictwie we „Wschodzie” Andrzeja Stasiuka*. In: *Miejsca, ludzie, opowieści. O twórczości Andrzeja Stasiuka*. Red. RABIZO-BIREK, Magdalena – ZATORSKA, Małylda – NIEZGODA, Damian. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2018, s. 238–249.

14 STASIUK, Andrzej – CYTACKA, Agnieszka: „*Nie wiadomo, po co się jedzie*”. *Z Andrzejem Stasiukiem rozmawia Agnieszka Cytacka*. Czytanie literatury. Łódzkie Studia Literaturoznawcze 2015, nr 4, s. 242.

15 BURSZTA, Wojciech J.: *Struktury trwania. Kultura chłopska i jej determinanty*. In: *Zarys krajobrazu. Wieś polska wobec Zagłady Żydów 1942–1945*. Red. ENGELKING, Barbara – GRABOWSKI, Jan. Warszawa: Stowarzyszenie Centrum Badań nad Zagładą Żydów, 2011, s. 38.

opis rodzinnej wsi przypomina streszczenie Reymontowskich *Chłopów* – chłopak bezwiednie przedstawia swoją wieś widzianą właśnie poprzez filtr zmieniających się pór roku¹⁶.

W klasycznych powieściach należących do nurtu literatury chłopskiej, jak zauważa Zbigniew Masternak: „*Wieś jest filozofią życiową, sposobem istnienia w świecie. Bohaterowie wiejskich powieści chcą swoją wiejskość przekroczyć. Rozdarcie między pochodzeniem a ambicjami bohaterów to jeden z najważniejszych problemów, który można odnaleźć w twórczości ‘chłopskich’ autorów. Tak jest u Kawalca, Redlińskiego, Pińkowskiego.*”¹⁷ U Stasiuka akcenty są rozłożone w nieco inny sposób. Wieś to bezpieczne schronienie, to dziwna strefa przejściowa, strefa przemarszu wojsk. Mieszkańcy nadbużańskich wsi w *Przewozie* chronią się przed traumatycznymi wojennymi przeżyciami w codzienność, podążają utartym szlakiem, wyznaczonym im wcześniej przez ich przodków. Przyroda nakłada na nich obowiązki, o których wspominałam: bez względu na przemarsze obcych wojsk zwierzęta trzeba napoić, żyto należy skosić, ubitą świnie należy uwędzić, zdemontowaną wędzarnię, ukrytą przed wojskiem, należy zmontować... To właśnie niekończące się domino obowiązków, wciąż piętrzących się powinności pozwala znaleźć system w chaosie i grozie wojny. W tym znaczeniu rzeczywiście wieś można określić jako swoistą filozofię życiową¹⁸, chociaż chodzi o coś innego – nie o awans społeczny, ale o nagi fakt przetrwania, zachowania życia.

Symbolicznie rzecz ujmując wieś u Stasiuka, choć znajduje się w centrum wydarzeń, choć sama właściwie stanowi centrum wydarzeń, jest jednak odsunięta na peryferie, jest jakby niewidoczna dla innych, oprócz samych zainteresowanych. Niemcy i Rosjanie maszerują, przechodzą jedynie, ale cel znajduje się przecież gdzie indziej. Koniec końców można tę metaforę zastosować do całego dziedzictwa chłopskiej tradycji: „*Kluczowe dla ‘chłopskiego’ narodu, którym są Polacy, wydarzenia [...] są jednak [...] całkowicie nieobecne w pamięci zbiorowej, na co wpływ ma oczywiście fakt, że ich okoliczności zazwyczaj nie współbrzmiały z oficjalną szlachecko-ziemiańską narracją historyczną i polityczną.*”¹⁹ Polskość „maszerowała” innymi torami, omijając wieś, która znajdowała się w centrum świata, ale była z tego centrum wykreślona.

Ci, którzy maszerują, wymuszają na bohaterach konkretne strategie zachowań. Mieszkańcy wsi potrzebują się ukryć, stać się przezroczyści, niewidzialni, bo tak jest bezpieczniej, bo tak zostali nauczeni. Ta wyuczona czujność, nieufność jest stałą cechą, powtarzającą się u wiejskich bohaterów *Przewozu*. Według antropologa Kacpra Pobłockiego ucieczka w niewidzialność jest naturalną konsekwencją przemocy, na którą przez wieki byli wystawiani pańszczyźniani chłopci: „*W obliczu przemocy człowiek zastyga. Próbuje zniknąć, anulować swoje istnienie. Wzrok staje się wygasły, odległy. Nieobecność również jest bronią*

16 STASIUK, Andrzej: *Przewóz*. Wołowiec: Czarne, 2021, s. 182–184.

17 MASTERNAK, Zbigniew: *Zwrot plebejski, czy jednak kres kultury chłopskiej?* Świętokrzyskie 15, 2020, nr 25 (29), s. 172.

18 O łączności między literaturą z tematyką wiejską a filozoficznym, religijnym aspektem por. POSPÍŠIL, Ivo: *Ruská sovětská vesnická próza: jeden úhel pohledu*. Novaja rusistika 9, 2016, No. 1, s. 71–74.

19 RYŚ, Paweł Wiktor: „*Zwrot plebejski*” we współczesnej polskiej humanistyce i debacie publicznej. In: Historia. Interpretacja. Reprezentacja. T. 3. Red. MOKRZECKI, Lech – BRODNICKI, Mariusz – TARASZKIEWICZ, Jacek. Gdańsk: Wydawnictwo Athenae Gedanenses, 2015, s. 311.

bezbronných. Nie da się przecież pobić kogoś, kogo nie ma."²⁰ To właśnie przemoc jest jednym z najczęściej powracających w *Przewozie* motywów. Stasiuk opisuje spiralę bezprawia, eskalację nienawiści, którą można uznać za swoisty stygmat pańszczyzny, o którym pisze Koziółek analizując eseje z wcześniejszego zbioru esejów pt. *Wschód*²¹. Symbolicznego znaczenia nabiera scena torturowania jednego z głównych bohaterów, przewoźnika Lubki, przez partyzantów. Lubko jest okrutnie bity, a aby się nie wyrwał, zostaje przywiązany do krzyża. To nie byle jaki krzyż – został ustawiony z okazji zniesienia pańszczyzny²². Bitemu Lubce mającą przed oczami wryta w drewnie data: 1846, czyli rok zniesienia pańszczyzny w Polsce²³. Przywiązany Lubko jest bity metodycznie, bez większych emocji. Jest dla bijących tylko nic nieznaczącym kawałkiem mięsa, który ma wyjawić sekret, gdzie ukryte są pieniądze. Ale tak naprawdę jest to kwestia drugorzędna, bije się dla samego bicia, by pokazać, że zajmuje się wyższą pozycję w hierarchii. „*Odczłowieczenie jest warunkiem koniecznym bicia. Tylko wobec przedmiotu można stosować nieludzką przemoc. Jednocześnie właśnie w biciu odbywa się proces reifikacji. Nie da się zabić w człowieku człowieka raz na zawsze: akt społecznej śmierci należy w kółko powtarzać. Trzeba ciągle wybijać z głowy myśl o człowieczeństwie.*"²⁴ Lubko przyjmuje strategię bycia posłusznym i biernym. Pozostaje to w zgodzie z wyuczonymi mechanizmami: posłuszeństwo musi być kluczową wartością, w myśl zasady, że nieposłuszeństwo karane było okrutniej niż przestępstwo²⁵. Chłop był tylko rzeczą, można go było zastawić, sprzedać, wymienić na innego²⁶.

Apatyczność, bierność, to według Pobłockiego kolejne cechy wykształcone w procesie tresowania chłopów na posłuszne, uprzedmiotowione maszyny do pracy²⁷, które nic nie posiadały, wciąż były nie na swoim, wciąż były wyobcowane, wciąż w poczuciu nieustannego zagrożenia, w gotowości na najgorsze. Stasiuk opisuje ten stan umysłu drobiazgowo i w wyjątkowo plastyczny sposób: „*Wynurzali się z wojennej ciemności i nastuchiwali, czy Niemiec nie wróci, Żyd nie zmartwychwstanie, czy Ruski nie odejdzie. Przyczajeni i czujni. [...] Mieli ten kraj, ale on nie był ich. Żyli tu, odkąd pamiętali, ale nie na swoim. Zawsze mógł ktoś przyjść i zabrać, a potem zjawiał się następny i oddawał to niby ich własne, ale cudze. Siedzieli i pili w żydowskim domu nocą, nasłuchując, czy Niemiec nie wróci, Ruski nie wygoni [...]*"²⁸ Przemoc była powszechnie akceptowanym narzędziem utrzymywania porządku i trzymania w ryzach²⁹, aby człowiek nie zadomowił się zbyt w swoim życiu, aby nie poczuł się „na swoim”.

Potrzeba usunięcia się w cień, ukrycia nawet przed pobratymcami jest niejako wpisana w DNA chłopca. Stasiuk po mistrzowsku operuje figurą chłopca nieufnego, niepewnego

20 POBŁOCKI, Kacper: *Chamstwo*. Wołowiec: Czarne, 2021, s. 45.

21 KOZIOŁEK, Ryszard: *Chłopski lament*. In: KOZIOŁEK, Ryszard: *Dobrze się myśli literatura*. Wołowiec-Katowice, 2015, s. 195.

22 STASIUK, Andrzej: *Przewóz*. Wołowiec: Czarne, 2021, s. 50.

23 Ibidem, s. 62.

24 POBŁOCKI, Kacper: *Chamstwo*. Wołowiec: Czarne, 2021, s. 69.

25 Ibidem, s. 33.

26 LESZCZYŃSKI, Adam: *Ludowa historia Polski*. Warszawa: W.A.B., 2020, s. 157.

27 POBŁOCKI, Kacper: *Chamstwo*. Wołowiec: Czarne, 2021, s. 44.

28 STASIUK, Andrzej: *Przewóz*. Wołowiec: Czarne, 2021, s. 46.

29 LESZCZYŃSKI, Adam: *Ludowa historia Polski*. Warszawa: W.A.B., 2020, s. 202.

własnej tożsamości, zmuszonego przywdziewać maski, by przetrwać. „Ludzie nie powinni wiedzieć i wiedzieć za dużo. Najlepiej, żeby nic nie wiedzieli. Gdyby byli głupi. Jak się czegoś dowiedzą, to od razu chcą więcej. Nie śpią, tylko myślą, Leżą po ciemku i się zastanawiają. Potem budzą żonę i mówią jej, że coś jest nie tak.”³⁰ Lubko po pożarze swojego domostwa nie zwierza się nikomu, gdzie są ukryte pieniądze: „Był pewien, że pieniądze w skrytce pod piecem przetrwały i że wróci po nie nocą. Ludzie nie powinni wiedzieć, bo gdy się dowiedzą, już nigdy nie przestaną o tym myśleć.”³¹ Mieszkańcy jego własnej wsi rodzinnej wydają mu się obcy, niebezpieczni, niegodni zaufania, bo wiedza generuje zazdrość, zawiść i inne negatywne uczucia.

Wiedza bywa niebezpieczna. Potwierdza to Lubko, widząc trupa unoszącego się na rzece. Przewoźnik nie wnika, kto to, woli nie wiedzieć, bo wiedza oznaczać może kłopoty³². Lepiej usunąć się w cień, siedzieć cicho. Wszystko robi się „dla niepoznaki”, „chylkiem”, dla niepoznaki jest np. rozebrana wędzarnia chłopca Romaniuka³³, dla niepoznaki Lubko udaje omdlenie, by uciec przed katującymi go partyzantami, a partyzant Wydra, chłop z pochodzenia, porusza się bezszelestnie, chylkiem właśnie, tak, by nikt go nie dostrzegł³⁴.

Uderza wielka, egzystencjalna samotność wszystkich wiejskich bohaterów powieści Stasiuka³⁵. Ich światy stykają się, ale nie mogą się przeniknąć. Każdy stanowi osobny zbiór. Nie ma szans, by znalazła się jakaś część wspólna z innymi. W los chłopca wpisana jest okrutna, pozbawiona nadziei samotność³⁶. Chłopi pomagają sobie tylko dlatego, żeby przeżyć, ale nie są w stanie wytworzyć silnych społecznych więzi. W drugim człowieku widzą zagrożenie, boją się wrogu sąsiadów, boją się o swój majątek, alianse zawierają jedynie z wyrachowania, przystają na chwilowe kompromisy, zaprojektowane na doraźny zysk. W ten sposób powstaje konstrukcja chłopca jako „wewnętrzny obcego”³⁷, stojącego z boku cudzoziemca, który mówi innym językiem, chłopca-przybysza z innej planety, który podlega innym prawom i ma inne obowiązki. Obcy dla chłopca to niemal każdy, wszyscy oprócz niego samego, to najbliżsi, krewni, sąsiedzi, dzieci³⁸. Jednocześnie właśnie poprzez ową narzuconą samotność bohaterowie potrafią dojrzeć do okrutnej mądrości,

30 STASIUK, Andrzej: *Przewóz*. Wołowiec: Czarne, 2021, s. 49.

31 Ibidem, s. 111.

32 Ibidem, s. 54.

33 Ibidem, s. 83.

34 Ibidem, s. 234.

35 W literaturze dziewiętnastowiecznej było odwrotnie, podkreślany był wspólnotowy charakter wsi, por. np. MIKULÁŠEK, Alexej: *K prostupování židovských a křesťanských elementů v díle Vojtěcha Rakouse a Elizy Orszakové: Poznámky k „Centrizmu“ a „Exkluzivité“ zobrazeného prostoru*. Stredoeurópske pohľady 1, 2019, č. 2, s. 48-49.

36 Por. WASILEWICZ, Jan: „Chytrze bydlą z pany kmiecie...” *Prolegomena do badań nad obecnością oporu chłopieckiego w polskiej pamięci kulturowej*. In: *Chłopska (nie)pamięć. Dziedzictwo chłopieckiego w polskiej literaturze i kulturze*. Red. GROCHOWSKI, Grzegorz – KRAWCZYŃSKA, Dorota – WOŁOWIEC, Grzegorz. Kraków: Universitas, 2019, s. 176.

37 ENGELKING, Anna: „Poleszuk” *nieoswojony. Wokół funkcji chłopieckiego w konstruowaniu polskości*. *Teksty Dru gie* 27, 2017, nr 6, s. 70.

38 BURSZTA, Wojciech J.: *Struktury trwania. Kultura chłopiecka i jej determinanty*. In: *Zarys krajobrazu. Wieś polska wobec Zagłady Żydów 1942-1945*. Red. ENGELKING, Barbara – GRABOWSKI, Jan. Warszawa: Stowarzyszenie Centrum Badań nad Zagładą Żydów, 2011, s. 45.

do przeświadczenia, że człowiek zanurzony w egzystencjalnej alienacji, sam rodzi się i sam umiera. Chłopi to tłum wyalienowanych jednostek³⁹, niezdolnych do zbudowania trwałych struktur. Pozbawiani byli własnej historii, ich pamięć nie sięgała pokolenia wstecz. „Wieczny półmrok. Bezczas. Pamięć sięgająca najwyżej dwa pokolenia wstecz. Żadnych papierów. Może jakieś dokumenty za świętym obrazem. Żadnej własnej historii, tylko cudza. Ruska, niemiecka. Przychodzili, zostawiali zgliszcza i odchodzili.”⁴⁰ Ciągłe byli pomijani, przezroczyści dla innych, ponizani i niezauważani. Tragizm chłopskiego losu wyraził dosadnie Wiesław Myśliwski: „Szczególne znamię temu losowi nadawała wielowiekowa historia samotności, wieki niewoli i niedoli, cierpienia i milczenia, izolacji od narodu i państwa.”⁴¹ Stasiuk komponuje requiem dla tych nic nieznaczących, którzy na tyle chcieli zostać niezauważeni, że spłynęli całkowicie z tłem, wtopili się w nie, znieruchomieli, zastygli w bezruchu. Tylko nieliczni z nich nie zarazili się biernością.

Związana jest z tym kolejna cecha chłopów – utwierdzone, pielęgnowane i kulturowane poczucie braku sprawczości. Na marginesie wspomnianej już powieści Radka Raka o Jakubie Szeli Przemysław Czaplński zanotował, iż nadrzędnym imperatywem chłopów staje się mantra: „bo tak już jest”⁴². „Pańszczyźniacy musieli mieć świadomość, że ich los tylko w minimalnym stopniu wynika z ich działań. Wszystko zależało od widzimisię państwa, od przypadku, od szczęścia lub pecha.”⁴³ Wojciech J. Burszta podkreśla, iż izolacja światopoglądowa opierała się na dwóch założeniach: „ma być, tak jak jest” i „jest tak, jak ma być”⁴⁴. Tylko najsilniejsi lub najmniej doświadczeni starali się znaleźć szczelinę w murze wyuczonyj i wmówionej bezradności i braku sprawczości. Taka jest Maryśka czy Lubko w powieści Stasiuka, ale taki jest również Młody. „Naturalnym odruchem w obliczu przemocy jest bierność. Zwłaszcza jeśli to nie nad twoimi plecami wisi bat. Ale bierność czy nieobecność wcale nie oznacza neutralności. W społeczeństwie kaźni, szubienic i reifikacji można być albo bijącym, albo bitym. Nie ma drogi pośrodku.”⁴⁵ Piętnastoletni początkujący partyzant Młody buntuje się przeciwko przemocy, pragnąc uratować żydowską uciekinierkę przed gwałtem ze strony kolegi ze swojego oddziału. Kieruje nim chęć pomocy, współczucie, wrażliwość na ból innej żywej i czującej istoty, ponieważ jest młody, niedoświadczony i sam jeszcze na własnej skórze nie doświadczył zła. W zderzeniu ze zwierzęcą siłą nie ma jednak szans. Porządek może zaprowadzić jedynie komendant partyzanckiego oddziału Siwy, uciekając się znów do przemocy. Spirala nienawiści nakręca się, dochodzi do eskalacji konfliktu. Ponizony i pobity Młody następnym razem dwa razy zastanowi się, zanim stanie w obronie ofiary, ponieważ sam nie będzie chciał się nią stać. Jego marzeniem będzie prawdopodobnie

39 Por. POBŁOCKI, Kacper: *Chamstwo*. Wołowiec: Czarne, 2021, s. 80.

40 STASIUK, Andrzej: *Przewóz*. Wołowiec: Czarne, 2021, s. 188.

41 MYŚLIWSKI, Wiesław: *Kres kultury chłopskiej*. *Twórczość* 59, 2004, nr 4 (701), s. 55.

42 CZAPLIŃSKI, Przemysław: *Antybaśń o Szeli. Powieść Radka Raka „Baśń o wężowym sercu”*. *Czas Kultury* 36, 2020, nr 4, s. 141–142.

43 POBŁOCKI, Kacper: *Chamstwo*. Wołowiec: Czarne, 2021, s. 79.

44 Por. BURSZTA, Wojciech, J.: *Struktury trwania. Kultura chłopska i jej determinanty*. In: *Zarys krajobrazu. Wieś polska wobec Zagłady Żydów 1942–1945*. Red. ENGELKING, Barbara – GRABOWSKI, Jan. Warszawa: Stowarzyszenie Centrum Badań nad Zagładą Żydów, 2011, s. 43.

45 POBŁOCKI, Kacper: *Chamstwo*. Wołowiec: Czarne, 2021, s. 73.

stać się takim, jak komendant Siwy – wzbudzać strach i respekt, rządzić silną ręką. Jednak prowadzi to jedynie do wymiany ról, a nie zachwiania hierarchii. Mechanizm ten deszyfruje na przykładzie powieści o Jakubie Szeli Czaplński: „*Postawa obu stron konfliktu unieruchamia historię: interes ‘pana’ wyraża się w tym, aby nic nie uległo zmianie, interes ‘chama’ – aby zmianie uległa obsada miejsc w hierarchii, a nie sama hierarchia. Przy takiej charakterystyce Szela nie może być promotorem działań na rzecz sprawiedliwszych czasów. Powieściowcy ‘cham’ wie, że dla słabszych są tylko krótkie momenty triumfu. I że do tych chwil wzniosłych nie ma innej drogi niż tylko ścieżka przemocy.*”⁴⁶ Każdy jest przykuty do swojej roli społecznej niczym Prometeusz do skały – nikt nie chce zerwać więzów, ale ci niżej postawieni pragną awansować i zrzucić niżej tych, przez których są gnębieni.

Karolina Koprowska nazywa postawę większości polskich chłopów wobec zła, a konkretnie wobec zagłady Żydów, postawą postronnego, klasyfikującą się między dwoma biegunami: „*Różne formy zaangażowania postronnych mieszczą się zasadniczo między dwiema skrajnymi postawami: aktywną przemocą (denuncjowaniem i mordowaniem Żydów) a udzieleniem tymczasowej bądź trwałej pomocy. Postawy postronnego mają zatem charakter pośredni, niejednoznaczny i dynamiczny – nie można ich zaklasyfikować jako działania sprawcy czy sprawiedliwego, choć postronny może jedną z tych ról przyjąć.*”⁴⁷ Badaczce udało się uchwycić złożoność sytuacji, w której znaleźli się polscy chłopci. Dostrzega, iż postronność nie jest równoważna z neutralnością, wręcz przeciwnie: otwiera drogę do nadużyć – z jednej strony powoduje moralny dyskomfort, z drugiej jednak strony włącza się tu poczucie braku sprawczości i przyzwolenie na eksterminację Żydów⁴⁸. Przewlekła bierność czyni człowieka postronnego nieczułym, obojętnym, osłabia wewnętrzny sprzeciw⁴⁹.

Stasiuk stara się w jakiś sposób zrozumieć sytuację mieszkańców wsi, którzy woleli nie wiedzieć. W jednym z wywiadów przyznaje: „*Chłoptwo polskie, czyli plemię strauumatyzowane niewolą, uprzedmiotowieniem znalazło w osobie Żyda kogoś gorszego od siebie. Pogarda była formą terapii, odreagowania.*”⁵⁰ Podobnie jak z Żydami postępowali Polacy – również polscy chłopci – w stosunku do innych, np. do Poleszuków, czyli prawosławnych mieszkańców Polesia⁵¹.

Motywy często powracającym w powieści Stasiuka są doznania zmysłowe tych, którzy choć nie widzieli, to jednak wiedzieli. Byli niejako zmuszeni do poznania strasznej prawdy o losie Żydów. „*Doświadczenie postronnego, aktywowane na poziomie somatyczno-zmysłowym, ma więc w pewnym stopniu samoistny charakter, zachodzi niezależnie od świadomej decyzji*

46 CZAPLIŃSKI, Przemysław: *Antybaśń o Szeli. Powieść Radka Raka „Baśń o węzowym sercu”*. Czas Kultury 36, 2020, nr 4, s. 143.

47 KOPROWSKA, Karolina: *Okolica: wymiary postronności na wsi*. Teksty Drugie 28, 2018, nr 3, s. 350.

48 Por. Ibidem, s. 351.

49 Por. KOPROWSKA, Karolina: *Postronni? Zagłada w relacjach chłopskich świadków*. Kraków: Universitas, 2018, s. 30.

50 STASIUK, Andrzej – WODECKA, Dorota: *Życie to jednak strata jest*. Warszawa-Wołowiec: Agora-Czarne, 2015, s. 108.

51 Ten mechanizm wykluczenia Poleszuków z polskiego dyskursu narodowego demaskuje m.in. Anna Engelking, w artykule „*Poleszuk” nieoswojony. Wokół funkcji chłopkości w konstruowaniu polskości*. Teksty Drugie 27, 2017, nr 6, s. 68–94.

podmiotu.”⁵² Stasiuk pisze o wsiach oddalonych od miejsc masowej zagłady o kilkanaście kilometrów, o fetorze palonych ciał, który wiatr roznosił do okolicznych wsi, pisze o ludzkim tłuszczu zeszkrobywanym z okien. „[...] przejawy zmysłowej percepcji: wycie esesmańskich psów, widok łuny w Brzezince oraz smród palonych ciał, intensyfikują trudną do zniesienia bliskość cudzej śmierci. [...] Dźwięki i zapachy narzucają się, dochodzą do postronnego z zewnątrz, naruszając jego pozycję bezpiecznego oddalenia.”⁵³ Wspólna śmierć Żydów, masowa zagłada i postronni, którzy muszą być, chcąc nie chcąc, świadkami tego umierania, zamiast jednoczyć postronnych, dzieli ich. Są świadomi wspólnie skrzętnie skrywanej tajemnicy. Koprowska stawia sprawę jasno: „Zarówno ci, którzy pomagali Żydom w czasie wojny, jak i ci, którzy ich zabijali, byli piętnowani przez wiejską wspólnotę.”⁵⁴ Po raz kolejny wyjście z szeregu, odmienność, wyraźna deklaracja po jednej ze stron, były źle widziane. Optymalne było stanąć pośrodku, milczeć, czekać, być biernym, apatycznym, nijakim. „Mechanizm ten ujawnia jeszcze coś więcej – że postronne uczestnictwo jest nie-do-zniesienia, stawia tego, który znajdzie się przy cudzym cierpieniu i śmierci, w moralnie dwuznacznej pozycji.”⁵⁵ Stasiuk w swojej powieści opisuje właśnie ten wielki ciężar, który spoczął na barkach mieszkańców wsi – zmywali ludzki tłuszcz, osadzający się regularnie na oknach, ale nie byli w stanie zmyć z siebie traumy postronnego uczestnictwa w Zagładzie. Włączały się naturalne mechanizmy zaprzeczenia, które widać przede wszystkim w milczeniu⁵⁶.

Stasiuk odchodzi od pokazania tradycyjnego miejsca kobiet w społeczności wiejskiej. Przypisuje im większe znaczenie, podkreśla ich odwagę, waleczność, samodzielność. Zobrazowane postaci kobiece, jak np. zielarka i filozofka Maryśka, zaradna i praktyczna Romaniukowa, odważna i zdecydowana gospodyni u księdza, łamią stereotyp posłusznej, podporządkowanej chłopki. To właśnie Maryśka potrafi się przeciwstawić przywódcy partyzantów, to właśnie Romaniukowa oczyszcza zajętą gangreną ranę jednego z powstańców, to w końcu prosta „gospodyni od księdza” wskazuje partyzantom bezpieczny bród, po którym mogą przejść na drugą stronę rzeki. Nie można powiedzieć, iż w hierarchii społecznej pokazanej przez Stasiuka kobiety znajdują się niżej niż mężczyźni.

Stasiuk uświadamia, że to, co represyjnie pozbawiane tożsamości, wyrugowane ze swojego miejsca w historii i dziedzictwie kulturowym, zapomniane, wymazane z kart historii, staje się obecnie nośnikiem tożsamości większości Polaków. Polacy są postrzegani tym samym jako potomkowie chłopstwa, którego cechą dystynktywną był właśnie brak wyraźnej tożsamości.

O jednej z poprzednich eseistycznych książek pt. *Wschód*, która poświęcona jest przede wszystkim właśnie stłumionej i skomplikowanej polskiej tożsamości, wybitny polski literaturoznawca Ryszard Koziołek pisze: „Z gniewnym uporem strona po stronie Stasiuk nam przypomina: wszyscyście z tego pomieszania, klasowego skundlenia, politycznego przystosowania,

52 KOPROWSKA, Karolina: *Okolica: wymiary postronności na wsi*. Teksty Drugie 28, 2018, nr 3, s. 353.

53 KOPROWSKA, Karolina: *Postronni? Zagłada w relacjach chłopskich świadków*. Kraków: Universitas, 2018, s. 104.

54 KOPROWSKA, Karolina: *Okolica: wymiary postronności na wsi*. Teksty Drugie 28, 2018, nr 3, s. 358.

55 Ibidem, s. 358.

56 KOPROWSKA, Karolina: *Postronni? Zagłada w relacjach chłopskich świadków*. Kraków: Universitas, 2018, s. 125.

światopoglądowego mieszmazu, a teraz chcecie tę wstydliwą część sobie amputować, jak lis odgryzający własną łapę, aby uwolnić się z pułapki.”⁵⁷ Te kwestie powracają jeszcze intensywniej i sugestywniej w najnowszej powieści Stasiuka.

Stasiuk zwraca uwagę na prostą prawdę, którą znakomicie uchwyciła Agnieszka Dauksza: „Choć – jak niby wiemy – my wszyscy z chłopów, na co dzień większość o tym nie pamięta lub nie chce pamiętać; także na poziomie deklaracji nie jest to z reguły istotna część naszego indywidualnego i wspólnotowego dziedzictwa tożsamościowego. Niechciana, odrzucona, zapomniana lub wyparta historia – choć aktualna w naszych genach i mentalności – wciąż leży odlego.”⁵⁸ Właśnie dzięki Stasiukowi przeszłość zostaje wyciągnięta na światło dzienne, poddana drobiazgowej analizie, ponownie przemyślana, zrewidowana. Stasiuk w swojej najnowszej powieści podąża śladem zwrotu ludowego, inspirowany przez wyznaczony przezeń nowymi nurtami w myśleniu, ale nie podąża ślepo, dokonuje rewizji mitu chłopskiego biorąc pod uwagę swoją filozofie życia i prezentuje tym samym oryginalne, nowatorskie spojrzenie na fenomen chłopstwa.

Literatura

- BURSZTA, Wojciech J.: *Struktury trwania. Kultura chłopska i jej determinanty*. In: Zarys krajobrazu. Wieś polska wobec Zagłady Żydów 1942–1945. Red. ENGELKING, Barbara – GRABOWSKI, Jan. Warszawa: Stowarzyszenie Centrum Badań nad Zagładą Żydów, 2011, s. 31–56.
- CAŁBECKI, Marcin: *W poszukiwaniu straconej wsi. Wątki rustykalne w wybranych tekstach Andrzeja Stasiuka*. Białostockie Studia Literaturoznawcze 6, 2016, nr 9, s. 173–187.
- Chłopska (nie)pamięć. Dziedzictwo chłopskości w polskiej literaturze i kulturze*. Red. GROCHOWSKI, Grzegorz – KRAWCZYŃSKA, Dorota – WOŁOWIEC, Grzegorz. Kraków: Universitas, 2019.
- CZAPLIŃSKI, Przemysław: *Antybaśń o Szeli. Powieść Radka Raka „Baśń o wężowym sercu”*. Czas Kultury 36, 2020, nr 4, s. 139–144.
- CZAPLIŃSKI, Przemysław: *Przemieszczenia. O powojennej prozie chłopskiej*. In: Migracyjna pamięć, wspólnota, tożsamość. Red. SENDYKA, Roma – SAPOTA, Tomasz – NYCZ, Ryszard. Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN, 2016, s. 189–205.
- CZAPLIŃSKI, Przemysław: *Śmierć, śmierć, inne życie. Wieś w literaturze polskiej przełomu XX i XXI wieku*. Teksty Drugie 27, 2017, nr 6, s. 13–35.
- DAUKSZA, Agnieszka: *O pewnym chłopskim gościu. Od rabacji do Zagłady*. Teksty Drugie 27, 2017, nr 6, s. 95–106.
- ENGELKING, Anna: *„Poleszuc” nieoswojony. Wokół funkcji chłopskości w konstruowaniu polskości*. Teksty Drugie 27, 2017, nr 6, s. 68–94.
- GROCHOWSKI, Grzegorz: *Kwestia chłopska*. Teksty Drugie 27, 2017, nr 6, s. 7–12.
- JANICKI, Kamil: *Pańszczyzna, prawdziwa historia polskiego niewolnictwa*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2021.
- KOPROWSKA, Karolina: *Okolica: wymiary postronności na wsi*. Teksty Drugie 28, 2018, nr 3, s. 347–360.

57 KOZIOLEK, Ryszard: *Chłopski lament*. In: KOZIOLEK, Ryszard: *Dobrze się myśli literatura*. Wołowiec-Katowice, 2015, s. 193.

58 DAUKSZA, Agnieszka: *O pewnym chłopskim gościu. Od rabacji do Zagłady*. Teksty Drugie 27, 2017, nr 6, s. 95.

- KOPROWSKA, Karolina: *Postronni? Zagłada w relacjach chłopskich świadków*. Kraków: Universitas, 2018.
- KOPROWSKA, Karolina: *Wieś. Miejsce – doświadczenie – opowieść*. In: *Wieś: miejsce, doświadczenie, opowieść*. Red. KARDAŚ, Dominika – KOPROWSKA, Karolina – SURY, Małgorzata – ULAŃSKA, Zofia. Kraków: Drukarnia Kontur, 2016, s. 7–9.
- KOZIOŁEK, Ryszard: *Chłopski lament*. In: KOZIOŁEK, Ryszard: *Dobrze się myśli literaturą*. Wołowiec-Katowice, 2015, s. 191–199.
- LESZCZYŃSKI, Adam: *Ludowa historia Polski*. Warszawa: W.A.B., 2020.
- MASTERNAK, Zbigniew: *Zwrot plebejski, czy jednak kres kultury chłopskiej?* Świętokrzyskie 15, 2020, nr 25 (29), s. 171–172.
- MIKULÁŠEK, Alexej: *K prostupování židovských a křesťanských elementů v díle Vojtěcha Rakouse a Elizy Orzeszkové: Poznámky k „Centrizmu“ a „Exkluzivitě“ zobrazeného prostoru*. Stredoeurópske pohľady 1, 2019, č. 2, s. 45–55.
- MYŚLIWSKI, Wiesław: *Kres kultury chłopskiej*. *Twórczość* 59, 2004, nr 4 (701), s. 53–61.
- NOWACKI, Dariusz: *Obecność Szeli. Trzy przykłady z nowej prozy*. *Konteksty Kultury* 17, 2020, zeszyt 4, s. 453–469.
- NOWACZEWSKI, Artur: *Codziennosc wsi po transformacji („Opowieści galicyjskie” Andrzeja Stasiuka i „Rodzina Joltyszewów” Romana Senczina)*. *Przegląd Rusycystyczny*, 2020, nr 2 (170), s. 71–85.
- PACZKOWSKI, Mikołaj: *Wieś pogranicza polsko-wschodniego w najnowszej polskiej prozie*. In: *Wieś: miejsce, doświadczenie, opowieść*. Red. KARDAŚ, Dominika – KOPROWSKA, Karolina – SURY, Małgorzata – ULAŃSKA, Zofia. Kraków: Drukarnia Kontur, 2016, s. 105–117.
- POBŁOCKI, Kacper: *Chamstwo*. Wołowiec: Czarne, 2021.
- POSPÍŠIL, Ivo: *Ruská sovětská vesnická próza: jeden úhel pohledu*. *Novaja rusistika* 9, 2016, No. 1, s. 71–74.
- RAUSZER, Michał: *Bękarty pańszczyzny. Historia buntów chłopskich*. Warszawa: RM, 2020.
- RYŚ, Paweł Wiktor: *‘Z chamskiej wsi do pańskiego miasta’. O plebejskim dziedzictwie we „Wschodzie” Andrzeja Stasiuka*. In: *Miejsca, ludzie, opowieści. O twórczości Andrzeja Stasiuka*. Red. RABIZO-BIREK, Magdalena – ZATORSKA, Matylda – NIEZGODA, Damian. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2018, s. 238–249.
- RYŚ, Paweł Wiktor: *„Zwrot plebejski” we współczesnej polskiej humanistyce i debacie publicznej*. In: *Historia. Interpretacja. Reprezentacja. T. 3*. Red. MOKRZECKI, Lech – BRODNICKI, Mariusz – TARASZKIEWICZ, Jacek. Gdańsk: Wydawnictwo Athenae Gedanenses, 2015, s. 307–317.
- STASIUK, Andrzej – CYTACKA, Agnieszka: *„Nie wiadomo, po co się jedzie”. Z Andrzejem Stasiukiem rozmawia Agnieszka Cytacka*. *Czytanie literatury. Łódzkie Studia Literaturoznawcze*, 2015, nr 4, s. 237–248.
- STASIUK, Andrzej – WODECKA, Dorota: *Życie to jednak strata jest*. Warszawa-Wołowiec: Agora-Czarne, 2015.
- STASIUK, Andrzej: *Przewóz*. Wołowiec: Czarne, 2021.
- SULIMA, Roch: *Sprawa chłopska i polskie „przeklęte problemy”*. *Kultura Współczesna*, 2015, nr 1, s. 20–29.
- WASILEWICZ, Jan: *„Chytrze bydlą z pany kmiecie...” Prolegomena do badań nad obecnością oporu chłopskiego w polskiej pamięci kulturowej*. In: *Chłopska (nie)pamięć. Dziedzictwo chłopskości w polskiej literaturze i kulturze*. Red. GROCHOWSKI, Grzegorz – KRAWCZYŃSKA, Dorota – WOŁOWIEC, Grzegorz. Kraków: Universitas, 2019, s. 163–177.

Wies: miejsce, doświadczenie, opowieść. Red. KARDAŚ, Dominika – KOPROWSKA, Karolina – SURY, Małgorzata – ULAŃSKA, Zofia. Kraków: Drukarnia Kontur, 2016.

---

dr habil. PhDr. Agnieszka Janiec-Nyitrai, Ph.D.

Ústav slavistiky a baltistiky

Filozofická fakulta, Univerzita Loránda Eötvöse v Budapešti

Múzeum krt. 4/D, 1088 Budapešť, Maďarsko

janiec.nyitrai@gmail.com

This work can be used in accordance with the Creative Commons BY-SA 4.0 International license terms and conditions (<https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/legalcode>). This does not apply to works or elements (such as image or photographs) that are used in the work under a contractual license or exception or limitation to relevant rights.
